

2. Архів Президії НАН України. Ф. 215. Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. Спр.406. Арк. 39, 40–65.

3. Історія Національної академії наук України. 1961–1965 : Частина 1. Документи і матеріали / редкол. : О. С. Онищенко (гол. ред.) [та ін.] ; упоряд.: Л. М. Яременко, Г. В. Індиченко, О. І. Вербіцька ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2020. 944 с.

4. Шашкевич Ю. Г., Толпыго С. К. Кирилл Борисович Толпыго (1916–1994). К столетию со дня рождения. *Физика низких температур*. 2016. Т. 42. № 5. С. 415 – 416.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-16>

Карпіцький М. М.

*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри господарсько-правових
та суспільно-політичних дисциплін*

*Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
м. Київ, Україна*

ПЕРЕДУМОВИ РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ В АЙТАРЕЇ УПАНШАДІ

В історії індійської думки відтворюється одна й та сама модель свідомості. Наприклад, у санх'ї виокремлюють три рівні ментальної свідомості й п'ять тонких елементів (земля, вода, вогонь, повітря, акаша), які розкривають п'ять аспектів емпіричної свідомості (запах, смак, образ, дотик, звук). Здавалося б, цього має бути достатньо для опису співвідношення ментального й емпіричного, однак поряд із цим виділяють ще манас (розум), що координує п'ять органів дій, п'ять органів чуття і п'ять їхніх об'єктів, що також становить емпіричну свідомість додатково до емпіричної свідомості п'яти тонких елементів. Отже, тут ідеться про два рівні емпіричної свідомості, один розкривається в космічному масштабі, інший має характер індивідуальної свідомості. Ця структура відтворюється в космогонічних міфах у Магабгараті. Відповідно до них космос розуміється як стан свідомості, спочатку проявляється Магат, Буддгі й Аганкара, тобто основа свідомості, пробуджена свідомість і свідомість, яка виявляє свою суб'єктність. Ці три форми ментальної свідомості є

онтологічною основою всієї світобудови. Потім виокремлюються п'ять тонких елементів, і вже на основі цього виокремлюється пуруша, з якого повторно виникає емпірична реальність, але вже в такій формі, в якій вона сприймається на рівні свідомості конкретної істоти. Цей космічний пуруша космогонії асоціюється з манасом у системі санх'ї.

Джерела такого розуміння свідомості можна знайти в ранніх упанішадах, зокрема, в першій частині Айтареї упанішади. Вона починається з розповіді, що спочатку все було одним Атманом, а далі багатозначний санскритський текст упанішади допускає різні варіанти перекладу. Не було нічого, що б розплющувало очі (у перекладі Дойссена) [1, с. 15], що озирнулося б навкруги (у перекладі Вальтера Сає) [2, с. 11]; що б миготіло (*miṣat*) (у перекладі Сиркіна), що б з'явилося (у перекладі Марти Кудельської) [3, с. 221]. Усі варіанти перекладу правомірні, і всі вони вказують, що не було нічого, що б будь-яким чином проявлялося в становленні життя. Атман створює води над небом (*ambhas*), промені світла (*maricir*), тобто повітряний простір, мертве, тобто землю і земні води (*ap*) [1, с. 15; 2, с. 11; 3, с. 221]. Інакше кажучи, Атман створює простір емпіричного світу, який наповнений його первинним змістом – водою, світлом, землею.

У міфологічній свідомості вода символізує хаос, несвідомий або початковий неоформлений стан буття. З води, тобто з цієї темної безформної сторони емпіричного світу, Атман витягує пурушу і надає йому зовнішньої форми. Виникнення форми з безформного стану має вказувати на процес упорядкування світу так, щоб його структура відповідала формі пуруші. Атман зігріває пурушу, і з рота пуруші виходить мова (*Vāc*), а з мови вогонь (*Agni*); з ніздрів – подих, а з подиху – вітер (*Vāyu*); з очей – зір (*cakṣus*), а з зору – сонце (*Aditya*); з вух – слух (*śrotra*), зі слуху – сторони світу (*Diç*); зі шкіри – волосся (*lomān*), з волосся – трави й дерева; із серця – розум (*manas*), з розуму – місяць; з пупка – видих (*arāna*), з видиху – смерть (*Mṛityu*); з дітородного органа – насіння (*retas*), з насіння – вода (*ap*) [1, с. 16; 2, с. 11-12; 3, с. 221].

Усі ці космічні феномени втілюють силу пуруші й називаються в упанішаді іноді світами, іноді божествами. Їхня символіка має архетиповий характер і потребує окремої розмови, проте зараз важливо зазначити, що пуруша структурує все, що створене, подібно до того як манас структурує вміст емпіричної свідомості. Тобто Атман наповнює силою пурушу, і вже з пуруші проєктується на весь емпіричний світ. Можливо цей пуруша і є найбільш ранньою формою розуміння розуму.

У другому розділі говориться, що всі ці космічні сили – божества, що вийшли з пуруші, занурилися у великий океан. Напрошується асоціація символу океану з первозданими водами, що відображають

тіньову хаотичну глибину світу. Якщо так, то всі космічні сили втрачають свою опору в абсолютному бутті Атмана і занурюються в хаос. Ба більше, Атман піддає пурушу голоду і спразі, які символізують неповноту і несамодостатність буття.

Цими космічними силами є божества, що просять притулку, щоб поїдати їжу. Адже не тільки тіло, а й розум має харчуватися. Його їжа – це чуттєвий зміст емпіричної реальності, який стає знанням. Тут виходить так, що божества потребують якоїсь іншої опори, крім Атмана, а саме – свідомості іншої окремої істоти. Спочатку Атман приводить божествам корову, потім коня, але тварини не можуть стати достатньою опорою для них. Тоді він приводить до них пурушу, і вони входять у нього як у притулок. Тут мається на увазі інший пуруша, не космічний розум, а індивідуальна людина. Ці космічні сили, тобто божества, входять у людину в тому ж самому порядку, як вони виходили з космічного пуруші.

Тобто емпіричний світ, який структурувався космічним пурушею, тепер ще раз структурується всередині людини. Це відрізняється від сучасної концепції розуміння свідомості як відображення реальності тим, що тут феномени зовнішнього світу не відображаються у свідомості, а самі безпосередньо присутні у свідомості. Тобто сонце, місяць, вогонь, трави і дерева в буквальному сенсі одні й ті самі феномени й в космосі, й у свідомості людини. Отже, мікрокосмос тотожний макрокосмосу не тільки в абсолютній основі, а й у різноманітті буття, тут космічне безпосередньо присутнє в індивідуальному. Це одночасно і тотожність у єдності, і тотожність у різноманітті.

У такий спосіб світова свідомість ще раз відтворює себе як індивідуальну свідомість, завдяки чому космічні сили знаходять додаткову опору, щоб подолати голод і спрагу, тобто несамодостатність, і отримують можливість поїдати їжу, тобто пізнавати емпіричний світ. Однак повністю подолати голод і спрагу виявилось неможливим, і Атман розподіляє їх серед усіх цих космічних сил, що увійшли в людину так, що тепер несамодостатність притаманна самому людському життю.

Тут виникає питання. Чому емпіричному світові недостатньо тієї опори, яку він має в Атмані, попри те, що Атман – абсолютне буття і споконвічна першооснова всякого існування? З цього випливає, що містичний досвід споглядання Атмана розкривався не як занурення в нерухоме Єдине, а в динаміці переходу з одного онтологічного стану в інший. В один момент містичного досвіду Атман може розкриватися як сутність усього, в якому всі явища збігаються в тотожності, а в інший момент – як різноманіття явищ світу. Отже, мікрокосмос тотожний

макрокосмосу не лише на рівні абсолютної єдності, а й на рівні різноманітності емпіричного світу. У пізніший період, у веданті філософськи обґрунтовується онтологічна єдність цих двох моментів, але філософське обґрунтування – це одне, а містичне переживання двох протилежних станів буття – єдності та різноманіття – це зовсім інше. І в цьому містичному переживанні єдність і різноманіття збігаються не в єдності субстанції, а в єдності процесу. На відміну від субстанції процес може зберігати єдність навіть тоді, коли різні його стани не збігаються між собою. У такому процесуальному сприйнятті перехід з абсолютної єдності в різноманіття не вимагає, щоб ми в цьому різноманітті постійно вбачали тотожність з Єдиним. Ось чому автор упанішади з одного боку визнає, що Атман є абсолютною сутністю всього, з другого боку, що різноманітний світ, який виник з Атмана в певний момент становлення потребує додаткової опори – людської суб'єктивності. Абсолютна тотожність і різноманіття є двома фазами онтологічного процесу існування, й у фазі різноманіття також відкривається єдність, але не субстанціональна, а процесуальна, що не виключає, а містить у собі момент неповноти існування (голод і спрагу) і нову опору в індивідуальній свідомості людини.

Література:

1. Sechzig Upanishad's des Veda. Aus dem Sanskrit übersetzt und mit Einleitungen und Anmerkungen versehen von Dr. Paul Deussen. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1921. 928 s.
2. Walter Slaje: Upanischaden; Arkanum des Veda. Aus dem Sanskrit übersetzt und hrsg. Frankfurt/M.: Verlag der Weltreligionen 2009.
3. Upaniszady / tłumaczenie, wstęp i komentarz: Marta Kodelska. II wydanie. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. 392 s.